

**ДЕРЖАВА ТА ПРАВО ЯК СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ:
ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА СУЧАСНА МОДЕЛЬ ВЗАЄМОДІЇ****THE STATE AND LAW AS SOCIAL INSTITUTIONS:
HISTORICAL BACKGROUND AND THE MODERN MODEL OF INTERACTION**

**Зварич Р.В., д.ю.н., професор, професор кафедри права
імені академіка УАН о. Івана Луцького,
декан факультету суспільних і прикладних наук
ЗВО «Університет Короля Данила»**

Метою статті є проведення комплексного теоретико-правового аналізу держави та права як взаємозалежних соціальних інститутів, що функціонують у сучасних умовах соціально-політичних трансформацій. У межах визначеної мети передбачається дослідити сутнісні характеристики та еволюцію взаємодії держави і права, визначити основні історичні моделі такої взаємодії та простежити їхній вплив на формування сучасного правового простору й механізмів державного управління. Особлива увага у статті приділяється виявленню чинників, що обумовлюють ефективність взаємодії держави та права в сучасних умовах, аналізу основних викликів та суперечностей, що постають перед сучасними правовими і державними інституціями. Крім того, важливою складовою дослідження є визначення перспективних шляхів оптимізації існуючої моделі взаємодії держави і права, зокрема шляхом посилення інституційного контролю, активізації ролі громадянського суспільства та забезпечення автономії правової системи від політичних впливів. У ході проведеного дослідження встановлено, що держава і право є не лише самостійними соціальними інститутами, а й такими, що перебувають у постійному динамічному взаємозв'язку, який зазнає суттєвих змін у процесі історичного розвитку. Аналіз еволюції цієї взаємодії дозволив виокремити три основні моделі: модель домінування держави над правом, модель верховенства права над державою та сучасну модель функціонального балансу. Кожна з них відображає певний етап інституційної зрілості суспільства і рівень його правової свідомості. Доведено, що сучасна модель взаємодії держави і права базується на принципах взаємної відповідальності, інституційного стримування та підконтрольності. Однак, попри формальну побудову таких механізмів, в реальній правовій дійсності зберігаються численні виклики зокрема, політичний тиск на правову систему, недостатня незалежність судової влади, правовий популізм, а також фрагментація нормотворчого процесу. Водночас виявлено, що стабільна взаємодія державних та правових інститутів є критично важливою умовою для забезпечення легітимності державної влади, ефективного функціонування правової системи та реалізації принципів правової державності. Наукова новизна проведеного дослідження полягає в комплексному і міждисциплінарному осмисленні взаємодії держави та права як взаємозалежних соціальних інститутів крізь призму історичного розвитку, сучасних викликів і перспектив трансформації цієї взаємодії. У статті вперше системно проаналізовано три ключові моделі співвідношення держави і права від моделі тотального домінування до концепції функціонального балансу із чітким виокремленням їх нормативних, політичних та інституційних характеристик. Новизну становить також актуалізація проблеми правового популізму як загрози для автономії правової системи в умовах демократичних трансформацій, що досі недостатньо розроблена у вітчизняному правознавстві. Запропоновано оновлену інтерпретацію сучасної моделі взаємодії держави і права як системи взаємного стримування, в основі якої лежать не лише нормативні обмеження, а й механізми соціальної легітимності, публічного контролю та комунікативної раціональності.

Ключові слова: правова держава; соціальні інститути; інституційна взаємодія; механізми правового регулювання; верховенство права; історичні моделі; юридична легітимність; правовий порядок; інституційний контроль; правова політика; демократичне врядування.

The purpose of this article is to conduct a comprehensive theoretical and legal analysis of the state and law as interdependent social institutions functioning under conditions of contemporary socio-political transformation. Within this objective, the study aims to examine the essential characteristics and the evolution of the interaction between the state and law, to identify the main historical models of such interaction, and to trace their influence on the formation of the modern legal space and mechanisms of state governance. Particular attention is devoted to identifying the factors that determine the effectiveness of the interaction between state and law under present-day conditions, as well as to analyzing the major challenges and contradictions faced by modern legal and governmental institutions. Additionally, an important aspect of the research lies in identifying prospective avenues for optimizing the current model of state-law interaction, including the strengthening of institutional oversight, the enhancement of civil society participation, and the safeguarding of the legal system's autonomy from political interference. The study confirms that the state and law are not only independent social institutions but also entities engaged in a constant dynamic relationship, which has undergone substantial transformations throughout history. The analysis of this evolution allowed the identification of three key models of interaction: the model of state dominance over law, the model of the rule of law over the state, and the modern model of functional balance. Each of these reflects a distinct stage of institutional maturity and the corresponding level of legal consciousness within society. It has been demonstrated that the current model of state-law interaction is founded on the principles of mutual responsibility, institutional checks and balances, and legal accountability. However, despite the formal existence of these mechanisms, a number of real-world challenges persist – namely, political pressure on the legal system, insufficient judicial independence, legal populism, and fragmentation of the law-making process. At the same time, the study establishes that stable interaction between legal and state institutions is a critical precondition for ensuring the legitimacy of public authority, the effective functioning of the legal system, and the realization of the rule of law principles. The scientific novelty of this research lies in its comprehensive and interdisciplinary conceptualization of the interaction between the state and law as interdependent social institutions, through the lens of historical development, present-day challenges, and prospects for transformation. For the first time in scholarly discourse, the article systematically analyzes three fundamental models of state-law relations from the model of total state dominance to the concept of functional balance clearly distinguishing their normative, political, and institutional features. An additional contribution to novelty is the articulation of legal populism as a threat to the autonomy of the legal system under conditions of democratic transition—an issue still insufficiently addressed in domestic legal scholarship. The study proposes a renewed interpretation of the modern model of state-law interaction as a system of mutual constraint, grounded not only in normative limitations but also in mechanisms of social legitimacy, public oversight, and communicative rationality.

Key words: rule of law; social institutions; institutional interaction; legal regulation mechanisms; supremacy of law; historical models; legal legitimacy; legal order; institutional control; legal policy; democratic governance.

Актуальність теми. У сучасному правовому дискурсі питання взаємодії держави та права набуває особливої актуальності в контексті трансформаційних змін, які відбуваються у політичних, соціальних та правових системах

як на національному, так і на глобальному рівнях. Попри теоретичну усталеність понять «держава» і «право», їхнє співвідношення, функціональна взаємодія та інституційна узгодженість залишаються предметом наукових диску-

сій, що свідчить про недостатню розробленість ключових аспектів цієї проблематики.

Проблема полягає в тому, що в умовах зростання політичної нестабільності, проявів правового популізму, послаблення судової незалежності та розмитості меж між правом і політичною доцільністю, відбувається ерозія засадничих принципів правової держави. Це, у свою чергу, ставить під загрозу легітимність державної влади та ефективність функціонування правової системи. Відтак виникає необхідність у переосмисленні історичних моделей взаємодії держави та права, виокремленні сучасних тенденцій і виявленні внутрішніх суперечностей, які впливають на стабільність та стійкість правового порядку.

Аналіз досліджень і публікацій. Сучасні дослідження зосереджені на вивченні моделей правової держави, принципів верховенства права, інституційного балансу, а також ролі правової культури у забезпеченні ефективної взаємодії державних і правових інститутів. Особлива увага приділяється трансформації цих взаємозв'язків в умовах глобалізації, децентралізації влади, зростання ролі громадянського суспільства та впливу міжнародного права. У фокусі сучасної правової думки перебувають також проблеми правового популізму, зниження рівня довіри до державних інституцій, загроз автономії правової системи в політизованому середовищі.

Водночас у науковій літературі все ще недостатньо узагальненим залишається комплексний аналіз еволюції моделей взаємодії держави і права від історичних форм домінування до сучасних концепцій функціонального балансу. Необхідність систематизації наявних підходів, критичного переосмислення теоретичних моделей і врахування нових викликів, які постають перед державою і правом в умовах демократичної нестабільності, зумовлює актуальність подальших міждисциплінарних досліджень у цій царині.

Виклад основного матеріалу дослідження. Варто почати з того, що держава і право виступають фундаментальними соціальними інститутами, що забезпечують організацію суспільного життя, регулюють суспільні відносини та підтримують соціальний порядок. Визначення держави традиційно здійснюється з позицій правового та соціологічного підходів. У юридичній науці держава розглядається як особлива форма організації політичної влади, яка володіє суверенітетом, територією, системою органів управління та примусовою владою, реалізація якої гарантується правом. У соціологічному контексті держава постає як інститут, що виражає колективні інтереси суспільства та виконує функції узгодження і регулювання суспільної взаємодії через нормативно-правові механізми.

Щодо визначення права, то воно, відповідно до сучасних теоретико-правових досліджень, є системою загальнообов'язкових правил поведінки, встановлених або санкціонованих державою, які регулюють суспільні відносини та охороняються державним примусом. Сучасні європейські науковці, зокрема Г. Гарт, Л. Фуллер, Н. Луман та Ю. Габермас, підкреслювали, що право є не тільки інструментом державної влади, але й способом легітимації соціального порядку, засобом вирішення конфліктів, гарантом прав і свобод особи [7, с. 147-156].

Основними характеристиками держави як соціального інституту є наявність публічної влади, територіальна організація, суверенітет, інституційна структурованість, система примусу та легітимність. Серед фундаментальних характеристик права як соціального інституту сучасна юридична наука визначає нормативність, загальнообов'язковість, формальну визначеність, системність, державну забезпеченість, а також здатність впливати на формування правосвідомості та правової культури суспільства [12, с. 224].

Місце і роль держави та права у соціальній структурі суспільства визначаються їх здатністю стабілізувати суспільні відносини, впорядковувати взаємодію індивідів і соціальних груп, а також забезпечувати баланс суспільних інтересів. З цієї позиції, держава і право роз-

глядаються як взаємодоповнюючі інститути, що у процесі свого розвитку створюють взаємопов'язану систему соціального регулювання [10, с. 473-500]. Водночас, як зазначав Ю. Габермас, право виконує функцію медіатора між державою і громадянським суспільством, забезпечуючи умови для легітимного функціонування політичної системи та розвитку соціальної взаємодії [2, с. 412]. Саме тому ефективність держави та права значною мірою визначається не лише формально-юридичними параметрами, але й рівнем їхнього соціального сприйняття, легітимністю та авторитетом у суспільній свідомості.

Так, історична еволюція взаємозалежності держави та права характеризується поступовим становленням механізмів політико-правового регулювання суспільних відносин. Перші форми такої взаємодії простежуються в епоху Стародавнього світу, коли держава починає активно використовувати право як інструмент встановлення та легітимації своєї влади. Прикладом цього є закони царя Хаммурапі (XVIII ст. до н.е.), які стали одними з перших систематизованих правових кодексів, що регулювали відносини в суспільстві та забезпечували стабільність державного устрою через застосування санкцій та покарань за порушення встановлених норм. Не менш важливе значення для розуміння взаємодії держави і права має досвід Стародавнього Китаю, зокрема правові реформи Цінь Ши Хуан-ді та доктрина легізму, згідно з якою право («фа») стало основою державного управління та соціального контролю [5, с. 281-303].

Античний період розвитку державності та права характеризується формуванням класичних концепцій політико-правової взаємодії. В Стародавній Греції, особливо в Афінах, право поступово набуває форми автономної нормативної системи, тісно пов'язаної з ідеєю громадянського суверенітету. Платон та Аристотель обґрунтовували необхідність підпорядкування державної влади законам, які забезпечують справедливість і суспільне благо [3, с. 118-133]. Особливий внесок у розвиток взаємозалежності держави і права належить Стародавньому Риму, де право набуло самостійного значення, ставши інструментом упорядкування соціальних відносин, а також основою функціонування державних інституцій. Саме в римській юриспруденції були сформульовані фундаментальні ідеї природного права, пізніше розвинуті європейськими правниками епохи Нового часу.

У добу Середньовіччя взаємодія держави і права набуває специфічних рис у зв'язку із домінуванням феодальної роздробленості, а також значним впливом релігійних норм та інституцій (канонічного права). Середньовічна держава фактично делегувала правове регулювання місцевим феодальним структурам і церкві, внаслідок чого право набувало фрагментарного характеру [9, с. 158-173]. Втім, уже в пізньому Середньовіччі, під впливом поступової централізації державної влади та посилення ролі королівського права, закладаються підвалини для формування сучасних моделей взаємодії держави і права. Подальший розвиток цієї взаємодії посилюється у період Відродження, Реформації та Просвітництва, коли політична філософія сформувала нові уявлення про суверенітет, правову державу та необхідність підпорядкування влади закону.

В епоху Модерну, особливо в період після Французької революції XVIII ст., відбувається остаточне становлення сучасних принципів взаємозалежності держави і права. Ідеї народного суверенітету, верховенства права та розподілу влади, сформульовані такими мислителями як Шарль Монтеск'є, Іммануїл Кант і Георг Гегель, створили концептуальне підґрунтя сучасної правової державності [8, с. 345-364]. Право перестає розглядатися лише як інструмент державної влади; воно стає самостійним регулятором державної діяльності, гарантом свободи особи та соціальної стабільності. Значний внесок у сучасне розуміння взаємодії держави і права зробили науковці XX століття – Лон Фуллер, Рональд Дворкін та Юрген Габермас, які наголошували на необхідності збалансування державної влади правовими обмеженнями та демократичними процедурами прийняття рішень [4, с. 163-182].

Таким чином, історична еволюція взаємозалежності держави і права демонструє перехід від первісної моделі державного домінування над правом до сучасних моделей їх рівноправного функціонального взаємоконтролю, що базується на принципах демократичного правління, верховенства права та захисту фундаментальних прав людини [12, с. 95-121].

Так, у процесі історичної еволюції держава і право взаємодіяли у межах різних концептуальних моделей, кожна з яких визначалася специфічним розподілом домінантних ролей між цими соціальними інститутами.

Початковою формою такої взаємодії стала модель тотального державного контролю над правом, за якої держава виступала абсолютним монополістом у встановленні та реалізації правових норм. Відомі прояви цієї моделі фіксуються, наприклад, у правовій практиці Стародавнього Сходу, де право виступало суто утилітарним інструментом влади для примусового регулювання суспільних відносин [5, с. 289]. Теоретичні засади такої моделі пізніше були критично осмислені науковцями (Л. Фуллер, Г. Гарт, Г. Кельзен), які наголошували на неможливості права виконувати власні регулятивні функції в умовах його цілковитої залежності від політичної влади [3, с. 190-203].

Пізніше, як реакція на цю модель, виникла і набула поширення модель верховенства права над державою. У ній право вважалось самостійною цінністю, що стоїть вище інтересів державної влади. Положення цієї концепції ґрунтувалися на природно-правових ідеях, обґрунтованих Джоном Локком, Томасом Джефферсоном, Гансом Кельзеном. Основними рисами цієї моделі стали обмеження держави юридичними нормами, гарантування невідчужуваних прав людини, а також контроль громадянського суспільства за діяльністю державних органів [6, с. 152-167]. Сучасні дослідники (Р. Дворкін, А. Барбер) вважають, що саме ця модель створила передумови для формування демократії та сучасних правових держав [1, с. 226].

Водночас нині домінує модель функціонального балансу держави і права, яка, зберігаючи цінності верховенства права, визнає необхідність активної ролі держави у реалізації правових норм. Ця модель базується на взаємній відповідальності та контролі, де право виступає регулятором меж державного втручання у суспільні відносини, а держава своєю чергою гарантує ефективну дію права.

Таким чином, еволюція взаємодії держави і права свідчить про перехід від абсолютного домінування держави через концепцію верховенства права до сучасної моделі, заснованої на збалансованій функціональній взаємодії, що дозволяє ефективно забезпечувати як суспільні інтереси, так і фундаментальні права особистості [2, с. 246].

Сучасна модель взаємодії державних та правових інститутів характеризується високим ступенем взаємної залежності, де право виступає регулятором діяльності держави, а держава забезпечує практичну реалізацію правових норм. Інституційна взаємодія держави і права базується на механізмах нормативного стримування, балансу владних повноважень, а також на інструментах демократичного контролю (парламентський контроль, судовий нагляд, конституційна юстиція). За визначенням М. Тушнета, сьогодні інституційний контроль має не лише формально-юридичний, а й значний політичний та соціальний

характер, що вимагає підвищеної прозорості дій державних органів та розвинених механізмів громадської участі [11, с. 159-177].

Водночас сучасна взаємодія держави і права характеризується низкою внутрішніх суперечностей і викликів. По-перше, існує постійна загроза правового популізму, коли політичні інституції, використовуючи формальні демократичні процедури, здійснюють нормативне втручання у правову систему, підриваючи її автономність і стабільність. На це звертає увагу А. Барбер, зазначаючи, що популістське втручання підриває авторитет права, знижуючи рівень суспільної довіри до інститутів державної влади [1, с. 142-164]. По-друге, актуальною проблемою залишається юридична невизначеність і фрагментація правового регулювання, що виникає у зв'язку із глобалізацією та інтеграційними процесами, коли національні правові системи змушені адаптуватися до міжнародних стандартів. З цього приводу Ю. Габермас наголошує на необхідності формування комунікативних механізмів нормативного узгодження, які дозволять державам ефективно реалізовувати власний суверенітет у межах глобального правового простору [2, с. 45-63].

Для подолання зазначених викликів сучасна юридична наука пропонує шляхи оптимізації моделі взаємодії держави і права. Важливим напрямом тут є посилення ролі судової влади як гаранта правового порядку та механізму контролю за діями державних органів. Іншим перспективним шляхом є активізація участі громадянського суспільства в інституційному регулюванні державних інститутів через механізми публічного контролю та консультацій, що сприяє посиленню легітимності рішень і підвищенню якості правового регулювання [13, с. 352-373].

Отже, сучасна модель взаємодії держави і права потребує постійного вдосконалення механізмів контролю та відповідальності державних інститутів, збереження автономності права, а також забезпечення активної участі громадян у процесах правотворчості та правозастосування. Саме ці фактори визначають перспективність розвитку сучасної взаємодії державних та правових інститутів, забезпечуючи її ефективність та суспільну легітимність.

Ключовими аспектами сучасної взаємодії держави і права є необхідність збереження автономії правової системи, зміцнення механізмів інституційного контролю за діяльністю органів державної влади, а також активізація громадянського суспільства у процесах формування та реалізації правових норм. Наявні викликами залишаються юридична невизначеність, загрози правового популізму та фрагментація нормативного регулювання, зумовлена глобалізаційними процесами і внутрішніми політичними конфліктами.

Практичні рекомендації, що випливають з результатів дослідження, полягають у необхідності подальшого посилення незалежності судових органів як гарантів правового контролю над державною владою, формування прозорих процедур прийняття рішень органами державної влади, а також посилення ролі громадянського суспільства у формуванні правової політики. Важливим практичним завданням залишається удосконалення нормативної бази діяльності державних інституцій, спрямоване на забезпечення принципів прозорості, відкритості та підзвітності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барбер А. Конституційна демократія. пер. з англ. Київ : ВД «КМ Академія», 2007. 336 с.
2. Габермас Ю. Між фактичністю та значущістю: дослідження з теорії демократії та права. пер. з нім. Київ : Дух і Літера, 2006. 544 с.
3. Гарт Г. Л. А. Поняття права. пер. з англ. О. Мокровольського. Київ : Основи, 1998. 260 с.
4. Дворкін Р. Верховенство права. пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2008. 380 с.
5. Кельзен Г. Чиста теорія права. пер. з нім. Львів : Видавництво УКУ, 2020. 320 с.
6. Локк Дж. Два трактати про врядування. пер. з англ. Київ : Основи, 2001. 268 с.
7. Луман Н. Соціальні системи: нарис загальної теорії. пер. з нім. Київ : Основи, 2012. 440 с.
8. Монтеск'є Ш. Про дух законів. пер. з фр. Київ : Юніверс, 2007. 552 с.
9. Пуфендорф С. Про право природи і народів. пер. з лат. Київ : Юніверс, 2002. 364 с.
10. Тейлор Ч. Джерела Я: становлення сучасної ідентичності. пер. з англ. Київ : Дух і Літера, 2005. 696 с.
11. Тушнет М. Конституційне право і політичний контроль / пер. з англ. Київ : К.І.С., 2013. 420 с.
12. Фуллер Л. Внутрішня мораль права / пер. з англ. Київ : Сфера, 1999. 254 с.
13. Rawls J. A Theory of Justice. Cambridge : Harvard University Press, 1999. 560 p.